

دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

سیمای خضر در آثار منثور عرفانی تا قرن
هفتم هجری

استاد راهنما:

دکتر محسن پورمختار

استاد مشاور:

دکتر رویین تن فرهمند

دانشجو:

فاطمه غلامی زارع زاده

مهر 1393

دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان
دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد
رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

فاطمه غلامی زارع زاده

عنوان پایان‌نامه

سیمای خضر در آثار منثور عرفانی تا قرن هفتم
در تاریخ ۱۳۹۳/۷/۲۲ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه‌ی ..... به تصویب نهایی رسید.

۱- استاد راهنمای پایان‌نامه دکتر محسن پورمختار

با مرتبه‌ی علمی استادیار امضاء

۲- استاد مشاور پایان‌نامه دکتر رویین تن فرهمند

با مرتبه‌ی علمی استادیار امضاء

۳- استاد داور داخل گروه دکتر مختار کمیلی

با مرتبه‌ی علمی استادیار امضاء

۴- استاد داور داخل گروه دکتر سعید حاتمی

با مرتبه‌ی علمی استادیار امضاء

۵- نماینده‌ی تحصیلات تکمیلی دکتر اسماعیل زهدی

با مرتبه‌ی علمی استادیار امضاء

تمامی حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات،
ابتکارات و نوآوری‌های
حاصل از پژوهش موضوع این پایان‌نامه، متعلق به
دانشگاه
ولی‌عصر (عج) رفسنجان است.

سپاس دارم از

زحمات بی دریغ استاد فرزانه و توانمند دکتر محسن پور مختار که در تمامی
راه از

حضورشان خوشه ها چیدم.

استاد گرامی دکتر رویین تن فرهمند که مشاوره پایان نامه را بر عهده داشتند
و با دست مهر

خود، ناهمواری های کار را برایم هموار نمودند.

خانواده مهربانم که با حضور لطیفشان، غبار ملال زدودند و بر توانم افزودند
و همه

بزرگوارانی که به زبان و قلم، دلگرمی ام بخشیدند.

تقدیم به
دستان برخاسته از
دعای پدر و مادرم...

به شکرانه‌ی گذر از این دوره که بهترین روزگارم، در راه تحصیل و تذهیب
صرف

شد تقدیم می‌نمایم به:

شهادی گمنام آرمیده در دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان آنان که برای
همیشه واژه‌ی چشم‌انتظاری را معنا کردند.

چکیده

یکی از داستان‌های تاریخی و در عین حال سمبلیک قرآن که به دلایل مختلف در متون عرفانی بارها تکرار شده، داستان ملاقات موسی و خضر (علیهما السلام) است که به دلایل ظرایف و پیام‌های گوناگون آن بستر مناسبی برای عرفای مسلمان و تأویلات باطن‌گرایانه ایشان ایجاد کرده است. داستان خضر و موسی (ع) به دلیل نوع حوادث و، وقایع و اعمال به ظاهر عرف، این امکان را برای عارفان فراهم کرده است که با قرائت‌ها و زوایای مختلف به تأویل و تحلیل ماجرا این دو بزرگوار بپردازند. مفسران قرآن نیز برای درک فهم آیات به روش‌های مختلفی تمسک‌جسته‌اند؛ عده‌ای عقل را منبع درک و فهم آیات قرآن قرار داده‌اند و عده‌ای دیگر با توسل به احادیث و روایات آیات قرآن را تفسیر کرده‌اند. در این میان تنها تفاسیر عرفانی با روش کشف و شهود درصدد فهم آیات قرآن کریم برآمده و رویکرد تأویل‌گرایانه‌ای ارائه کرده‌اند. به منظور تحقق نگاه عرفانی به این داستان بر آن شدیم تا سیمای خضر را در ادبیات منثور عرفانی از ابتدا تا قرن هفتم هجری قمری مورد بررسی قرار دهیم. در این پایان‌نامه سعی بر آن شد که مدعیات مسطور در تأویلات مختلف کتاب‌های مشهور عرفانی از سده‌های نخستین تا قرن هفتم هجری با سیاق داستان و سایر عبارات قرآنی مقایسه شده و به دقت مورد بررسی قرار گرفته است که در این میان به دیگر جنبه‌های عرفانی داستان و استفاده‌های سلوکی از داستان و رابطه پیر و مراد نیز توجه شده است.

کلیدواژه: عرفان، تصوف، متون نثر، قرآن، پیر و مراد، موسی، خضر

پیشگفتار

عرفان اسلامی، نشأت یافته از قرآن و دارای اصالتی اسلامی است و ادب عرفانی سرشار است از لطایف حقایق قرآن و دقایق کلام الهی. آمیختگی ادب عرفانی با حقایق قرآنی به گونه‌ای است که می‌توان گفت آشنایی با دقایق کلام الهی، امری است لازم و ضروری برای درک معانی و تعبیرات مندرج در آثار منظوم و منثور عرفانی - حکمی در این میان، تعبیرات عرفا از داستان‌های قرآنی، چه از لحاظ کمی و از جهت کیفی، قابل ملاحظه و بررسی است. در واقع مکتب عرفان، زبان مشخصی را که قرآن در دسترسش گذاشته، جذب می‌کند و بسط و پرورش می‌دهد. زبان عرفان، اصطلاحات و نمادهای جدیدی می‌آفریند و به عارف این امکان را می‌دهد که جهانی از تمثیلات بیافریند در این پژوهش ما برآن شدیم تا به بررسی داستان موسی و خضر علیهما السلام بپردازیم و تأویلات موجود در این داستان را از نگاه تفاسیر و عرفا بیان کنیم. به همین جهت در فصل اول این پژوهش کلیات فصل شامل بیان مسئله و سؤالات و فرضیات را مطرح کردیم. فصل دوم این پایان‌نامه اختصاص داده شد به مهم‌ترین متون عرفانی و عارفان نامدار از سده دوم تا هفتم هجری و مهم‌ترین کتاب‌هایی که ایشان تالیف کرده بودند با توضیح مختصری از محتوای کتب عرفانی. در فصل سوم شخصیت خضر (ع) مورد بررسی و واکاوی قرارگرفت و تمام جنبه‌های شخصیتی وی که در متون عرفانی و تفسیری آمده بود بیان شد. در فصل چهارم مسائل مربوط به خضر ابتدا در متون مورد بررسی قرارگرفت، احصاء شده و بعد طبقه‌بندی بر آن صورت گرفت و در هر مورد مقدمه‌ای بر آن نوشته شد و سپس مورد تحلیل قرارگرفت و در نهایت در فصل پنجم به نتیجه‌گیری از پژوهش حاصل پرداختیم.

1	فصل اول	1
1	کلیات پژوهش	1
1	1-1 بیان مسئله	1
3	2-1 هدفهای پژوهش	3
3	3-1 اهمیت موضوع	3
3	4-1 سوالات و فرضیههای تحقیق	3
4	5-1 مروری بر پژوهشهای انجامشده	4
6	6-1 روش انجام پژوهش	6
8	فصل دوم	8
8	عرفان و مهمترین متون منثور عرفانی	8
8	1-2 تعریف عرفان	8
9	2-2 تعریف عارف	9
11	3-2 کاربرد واژه عرفان و تصوف	11
12	4-2 بررسی و بحثی در تکوین عرفان و تصوف ایران	12
14	5-2 نگاهی به تاریخ عرفان	14
14	6-2 منشاء عرفان	14
16	7-2 عرفان و سیر آن تا قرن هفتم	16
21	9-2 مهمترین متون منثور عرفانی	21
22	1-9-2 تذکره الاولیاء	22
22	2-9-2 انسالتائین	22
	3-9-2 آثار عین القضاة همدانی شاعر و نویسنده سده	
23	پنجم و ششم هجری قمری:	23
24	4-9-2 اوراد الاحیاب و فصوص الاداب:	24
	5-9-2 کتابهای ابوحامد محمد احمد غزالی عارف قرن	
25	پنجم هجری قمری:	25
25	6-9-2 کیمیای سعادت	25
26	7-9-2 سوانح العشاق	26
27	8-9-2 کشفالاسرار	27
27	9-9-2 فصوصالحکم	27

صفحه	عنوان
28	10-9-2 مرصادالعباد
28	11-9-2 كشافالحقايق
29	12-9-2 اللمع
29	13-9-2 التعرف لمذهب اهل تصوف
29	14-9-2 تهذيبالاسرار
30	15-9-2 قوت القلوب في معاملة المحبوب
30	16-9-2 طبقاتالصوفيه
31	17-9-2 رساله قشيره
31	18-9-2 كشافالمحبوب
31	19-9-2 مناقبالصوفيه
32	20-9-2 اسرارالتوحيد
32	21-9-2 عوارفالمعارف
	10-2 شخصيت‌های مهم در عرفان (از قرن دوم تا هفتم هجری) ایران
33	شخصيت‌های مهم عرفانی دو قرن سوم و چهارم هجری در ایران
34	شخصيت‌های مهم عرفانی دو قرن پنجم و ششم هجری در ایران
36	شخصيت‌های مهم عرفانی در قرن هفتم هجری در ایران
39	شخصيت‌های مهم عرفانی در قرن هفتم هجری در ایران
43	فصل سوم
43	خضر در فرهنگ اسلامی - ایرانی
43	پيشگفتار
43	1-3 نام اصلی خضر
46	2-3 لقب خضر
47	3-3 چهره و حالات خضر
47	4-3 لباس خضر
48	5-3 خضر اسطوره است يا واقعيت؟
48	6-3 وجود خضر
49	7-3 نبوت خضر
52	8-3 خضر و سرسبزی
53	9-3 خضر و آب حیات
	عنوان
صفحه	عنوان
54	10-3 طول عمر خضر

ج	
55	11-3 حکمت عمر طولانی خضر
56	12-3 قصه خضر در قرآن و تفاسیر
57	13-3 خضر از دیدگاه ائمه
	14-3 خضر در ادبیات غیر عرفانی (متون نثر و نظم
58	پارسی)
61	15-3 خضر در اشعار ادب پارسی
62	1-15-3 اولین منبع ادبی سفر خضر و اسکندر
64	2-15-3 خاقانی (قرن ششم)
65	3-15-3 نظامی (قرن ششم)
66	4-15-3 نظامی، خضر و اسکندر
67	5-15-3 سنایی (قرن ششم)
68	6-15-3 عطار (قرن هفتم)
69	7-15-3 خضر در شعر سعدی
70	16-3 ادعیه منسوب به خضر
71	17-3 خضر در ادب عامه مردم
72	1-17-3 خضر در حوزه فرهنگی کرمان
	2-17-3 خضر در حوزه‌های فرهنگی بلوچستان و سواحل و
73	جزایر دریای عمان و خلیج فارس
73	3-17-3 خضر در حوزه فرهنگی مرکز ایران
	4-17-3 حوزه فرهنگی ترکمن، مازندران، گیلان و تالش
74	
76	18-3 اماکن منسوب به خضر
78	19-3 دیدار عرفاء با خضر
79	20-3 دیدار خضر با عارفان
80	21-3 از جمله موضوعات مربوطه به خضر
82	فصل چهارم
82	بازتاب سیمای خضر در متون نثر عرفانی
82	پیشگفتار
82	1-4 خلاصه داستان موسی و خضر
	عنوان

صفحه

84	2-4 معنای لغوی انسان
84	3-4 پیشینه‌ی انسان کامل در اندیشه‌ی بشری
86	4-4 معنای اصطلاحی انسان کامل
87	5-4 وضع اصطلاح انسان کامل
88	6-4 مرتبه انسان کامل

89	7-4 القاب و اسامی مختلف انسان کامل
90	8-4 انسان کامل
90	1-8-4 ویژگی‌های انسان کامل
91	9-4 خضر و انسان کامل
93	10-4 خضر و پیر و مراد
94	11-4 علم لدنی و خضر
95	12-4 رویکردهای عرفانی در داستان خضر و موسی
96	13-4 دسته‌بندی رویکردهای عرفانی
97	14-4 رحمت عندی و علم لدنی، شاخه‌ی عبد الهی
100	1-14-4 علم لدنی چهار شاخه‌ی اصلی دارد:
	15-4 توجه به عالم معنا و تأویل ظاهر، علت ذکر
101	داستان در قرآن کریم
104	16-4 بررسی نکات عملی و سلوکی مستفاد از داستان
104	1-16-4 تأدیب موسی با نسیان ماهی
106	2-16-4 بی‌اهمیتی مقام ظاهری
110	3-16-4 کسب مراتب توحید در طی مراحل سفر
112	4-16-4 ادب یوشع
113	5-16-4 ادب موسی در همراهی با خضر
113	6-16-4 اتکای به نفس، سبب عدم وصول به مقصد
	7-16-4 عدم مخالفت و اعتراض مرید در برابر مراد
114	
114	8-16-4 در سلوک، علم باطنی راهگشا است
115	9-16-4 طلب اجر و مزد، سبب فراق موسی و خضر
117	17-4 تاویلهای داستان ملاقات موسی با خضر
122	1-17-4 موسی(ع) در طلب خضر

عنوان

صفحه

126	2-17-4 دیدار موسی و خضر – علیهما السلام –
127	3-17-4 سوراخ کردن کشتی و حکمت آن
128	4-17-4 غلام و حکمت آن
129	5-17-4 مرمت دیوار و حکمت آن
	6-17-4 تفسیر واژه‌های فتی، مجمع‌البحرین، حوت و
135	عبد در سوره کهف
137	18-4 آب حیات در فرهنگ اسلامی
139	19-4 مسئله جاودانگی در آیات و روایات اسلامی
142	20-4 خضر، اسکندر و آب حیات

147	21-4 دیدار با ذوالقرنین و یافتن آب حیات.....
150	22-4 برداشتهای عرفانی از آب حیات.....
151	23-4 چشمه آب حیات، علم لدنی، معارف الهی.....
153	فصل پنجم.....
153	نتیجه‌گیری.....
153	نتیجه‌گیری.....
155	منابع و مأخذ.....

فصل اول

کلیات پژوهش

1-1 بیان مسئله

ادبیات عرفانی در حوزه‌های فرهنگ و ادب فارسی و عربی اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد و آثار ادبی شاخصی در هر دو زبان به ویژه در زبان فارسی در زمینه عرفان و تصوف پدید آمده است. عارفان و نویسندگان متن‌های عرفانی در عین تعمق در مسایل اساسی زندگی انسان و رابطه او با خدا و جهان به آفرینش‌های هنری بسیار مهمی نیز دست زده‌اند. آفرینندگان ادبیات عرفانی در آفرینش ادبیات عرفانی فارسی و عربی از قالب ابزارها و مواد تازه و در دسترس برای بیان هنری اندیشه‌های خود استفاده کرده‌اند؛ از جمله اساطیر ایرانی و غیر ایرانی. اساطیر غیر ایرانی یعنی اساطیر سامی از آنجا که با متون مذهبی پیوند استواری داشته‌اند بیشتر مورد استفاده و توجه عارفان و نویسندگان متون قرار گرفته‌اند از جمله این اساطیر سامی و غیر ایرانی که مورد استفاده واقع شده خضر است. از خضر در ادبیات منظوم و منثور عرفانی بسیار استفاده شده است. خضر را بعضی از پیامبران بنی‌اسرائیل و برخی از علمای این قوم دانسته‌اند و گاه او را با الیاس و ارمیا مطابقت داده‌اند و بعضی نیز او را همان معلم موسی^(ع) در سوره کهف دانسته‌اند.

از مسایل مربوط به خضر همراهی او با سبزی و رویش گیاه است و نیز داستان همراهی او با اسکندر

2 تبیین متغیرهای تعیین کننده شکاف دیجیتالی: از دسترسی فیزیکی تا ...

(ذوالقرنین) جهت دستیابی به آب حیات است. خضر را راهنمای دریاها نیز دانسته‌اند که در دریاها به کمک گمراهان و از راه ماندگان می‌شتابد. بعضی از عرفا در داستان خضر^(ع) و موسی^(ع)، خضر را نماد پیر و موسی را نماد مرید و سالک دانسته‌اند و نیز برخی او را نماد عشق و موسی را

نماد عقل دانسته‌اند. در بعضی از متون عرفانی از ملاقات بعضی عارفان و صوفیان با خضر یاد شده است.

با توجه به دامنه گسترده چشم‌اندازها و مفاهیم مربوط به خضر در ادبیات عرفانی فارسی و عربی در این تحقیق برآنیم که سیمای خضر را در آثار عرفانی برجسته عربی و فارسی تا حدود قرن هفتم بررسی، تحلیل و تحقیق کنیم. در این راستا اساطیر و داستان‌واره‌ها و تلمیحات و مفاهیم مربوط به خضر و نیز نحوه استفاده عارفان و نویسندگان متون عرفانی از آنها را بررسی و تحلیل می‌کنیم. جهات و زمینه‌هایی که در این تحقیق از سیمای خضر در ادبیات عرفانی بررسی می‌شود: وجه یا وجوه نمادین این شخصیت است و نیز استفاده‌هایی که از رابطه او و موسی در جهت تبیین مفاهیم عرفانی به عمل آمده است. همچنین تأویل داستان به ظلمات رفتن او در داستان یافتن آب حیات و نیز وجه و وجوه تسمیه او نیز در ادبیات عرفانی منثور بررسی خواهد شد.

2-1- هدف‌های پژوهش

1- بررسی جنبه‌های گوناگون شخصیت داستانی خضر و کرامات و رفتارهای این شخصیت در داستان، و حکایت‌های صوفیان و عارفان و نگرش آنان به خضر

2- بررسی روند دگرگونی داستان خضر و شخصیت عرفانی او در متون مختلف منثور عرفانی

3- سعی در ایجاد ارائه تصویری روشن از سیمای این شخصیت عرفانی و اسطوره‌ای در آثار عرفا و صوفیه.

3-1 اهمیت موضوع

این موضوع از آن جهت اهمیت دارد که تا به حال سیمای خضر در متون منثور عرفانی تا قرن هفتم هجری مورد بررسی قرار نگرفته است.

4-1 سوالات و فرضیه‌های تحقیق

سوالات:

- 1- آیا در ادبیات عرفانی خضر جنبه نمادین دارد؟
- 2- بیشترین موارد داستانی و اسطوره‌ای مربوط به خضر در چه زمینه‌هایی پدید آمده است؟
- 3- آیا در قدیمی‌ترین متن موجود عرفانی از خضر نبی یادی شده است؟

فرضیه‌ها:

- 1- به نظر می‌رسد در ادبیات عرفانی خضر غالباً به عنوان پیر و مراد به کار رفته است.
- 2- به نظر می‌رسد بیشترین موارد داستانی و اسطوره‌ای مربوط به خضر، همراهی او با سبزی و رویش و نیز همراهی او با اسکندر (ذوالقرنین) در طلب آب حیات باشد.
- 3- در قدیمی‌ترین متن موجود عرفانی یعنی التعرف از کلابادی که به عربی نوشته شده نامی از خضر نیست و به عبد صالح یاد شده است.

5-1 مروری بر پژوهش‌های انجام شده

پایان‌نامه‌ای با عنوان "خضر در مثنوی‌های عرفانی (حدیقه سنایی، مثنوی عطار، مثنوی مولوی)" تحقیقی درباره شخصیت حضرت خضر در ادبیات منظوم عرفانی است. نویسنده درصدد کشف میزان و شیوه کاربرد عناصر داستان خضر است. خانم جمالی در مقدمه، منشا واقعی تصوف را اسلام و قرآن معرفی کرده و سیر تاریخی تصوف،

ورود آن به عرصه شعر، علمی شدن آن و اعتقاد صوفیه به ولی را مورد بررسی قرار داده است. وی در بخش‌هایی به معرفی خضر عناصر داستان وی و بررسی آن در منابع غیر اسلامی می‌پردازد و شواهد شعری و تلمیحات مربوط به این داستان و شیوه کاربرد آن و برخی تاویلات عرفانی کتب معتبر تا قرن هشتم هجری در مورد آن ارائه کرده است. این پایان‌نامه را هاجر جمالی در سال 1377 به راهنمایی دکتر تقی پورنامداریان و راهنمایی دکتر سید علی محمد سجادی در دانشکده ادبیات دانشگاه شهید بهشتی دفاع کرده است.

پایان‌نامه‌ای با عنوان "سیمای پیامبران در دیوان عطار نیشابوری و سه مثنوی (منطق‌الطیر، الهی‌نامه، مصیبت‌نامه)" در این تحقیق شرح زندگی و احوال و آثار عطار نیشابوری اوضاع سیاسی و اجتماعی و ادبی عصر عطار است و همچنین عطار در حلقه صوفیان، جایگاه وی در شعر فارسی، دیوان قصاید و غزلیات، پیامبران در آثار منظوم فارسی: حضرت آدم، ابراهیم، ادریس، ایوب، خضر، داوود و زکریا و سلیمان و عیسی و محمد و... تجلی پیامبر در غزلیات و مثنوی‌های عطار نیشابوری، ابلیس و آدم ابراهیم و آذر، بت‌شکنی خلیل، عبور ابراهیم از آتش نمرود، اسماعیل و اسکندر می‌باشد. در این پایان‌نامه، تلاش بر این بوده است که با نگرش به داستان‌های انبیا در مثنوی‌های عطار، نقش سازنده این پیشوایان سعادت و راهنمایان راستین در تربیت انسان کامل، از دیدگاه عارفانه‌ی شیخ نیشابور بیش از پیش مورد توجه قرار گیرد. این پایان‌نامه را مرجان باقرزاده در سال 1389 با راهنمایی استاد مرتضی مزارانی و مشاوره دکتر مریم امیر ارجمند در دانشکده ادبیات دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن دفاع کرده است.

مقاله‌ای با عنوان "خضر، اسکندر و آب حیات (جایگاه خضر در برخی متون عرفانی نظم و نثر فارسی)" توسط دکتر حسن حیدری استادیار دانشگاه اراک ارائه شده که ضمن پیشینه آب حیات و ارتباط آن با خضر و اسکندر و تطبیق این اسطوره‌ها در ایران، مصر و بین‌النهرین

و... با یکدیگر بازتاب خضر و اسکندر در متون داده شده سپس برداشتها و تاویلهای مختلف از آب حیات و خضر و استفاده ادبی (تشبیهی، استعاری، نمادین و سمبلیک) از این اساطیر عنوان شده است در نهایت آرای محیی‌الدین عربی و سنایی و... در مورد خضر بررسی شده است.

در پژوهش‌های یادشده، سیمای خضر در آثار منظوم مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و تا کنون اشاره‌ای به آن در آثار منثور به طور گسترده و به صورت پایان نامه گردآوری نشده است.

6-1 روش انجام پژوهش

روش معمول در تحقیقات علوم انسانی، جمع‌آوری اطلاعات از کتب و مقالات و تجزیه و تحلیل آنها است. این پژوهش بر مبنای توصیفی - تحلیلی مبتنی بر ابزار کتابخانه‌ای می‌باشد. کار با جستجو در اسناد و فیش‌برداری مطالب مورد نیاز و تنظیم اطلاعات سامان پذیرفته است.

فصل دوم

عرفان و مهم‌ترین متون منثور عرفانی

پیشگفتار

در این فصل از پژوهش به بررسی واژه‌ی عرفان و عارف و معرفی بزرگترین عارفان و صوفیان از سده‌های نخستین تا قرن هفتم هجری قمری و همچنین آثار برجسته متون عرفانی پرداخته‌ایم؛ چراکه برای رسیدن به مقام معنوی حضرت خضر و موسی علیهما السلام ابتدا می‌بایست به تبیین این واژه‌ها می‌پرداختیم.

1-2 تعریف عرفان

کلمه «عرفان» لغتی است عربی - که به فارسی «شناختن» یا «بازشناختن» معنی می‌دهند و حدیث «من عرف نفسه فقد عرف ربه» (هر کس خود را شناخت، خدای خود را نیز خواهد شناخت) گواه آن است. «عرفان یعنی شناختن و بازشناختن و معرفت است. اهل عرفان، دانشمندان و حکیمانند» (بیات، 1374: 1) و همچنین مجتبی‌الحسن حائری تعریف عرفان را چنین آورده در لغت به معنی شناختن و دانستن بعد از نادانی و شناسایی و آگاهی و درایت است و در اصطلاح به مفهوم معرفت خدای و عبادت عاشقانه وی و دریافت شیوه‌های آنست. (حائری، 1377: 7)

عرفان در مفهوم عام خود، به معنی آگاهی از دقایق و رموز چیزی است که به تقریب می‌توان آن را مترادف